

Andrzej Grudziński
Instytut Nauk o Wchowaniu
Akademia Ignatianum w Krakowie

Funkcjonowanie rodziny w kontekście migracji zarobkowej rodziców – zarys problemu

Family functioning in the context of economic migration of parents – an outline of the problem

Abstract: Especially labor migration to Western Europe nowadays is becoming more and more widespread. The mass exodus is becoming a serious social problem. The purpose of this discussion paper is to reflect on the situation of families in which a parent or both parents migrate temporarily abroad. The appearance of the risks and negative consequences, which are inherent to this situation.

Keywords: family, migration, euro orphanhood, family situation diagnosis

Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku otwarcie granic wielu państw spowodowało masowe wyjazdy Polaków za pracą. W celu poprawy sytuacji życiowej rodzice zaczęli coraz częściej zostawiać dzieci w kraju pod opieką współmałżonków, dziadków, rodzeństwa, czy też dalszej rodziny migrując w celach zarobkowych.

Charakterystyka zjawiska migracji

Migracja jest procesem przemieszczeń przestrzennych ludzi, zmiany miejsca zamieszkania (pobytu) osób, które przenoszą się z miejsca pochodzenia (miejsca

wyjazdu) do miejsca przeznaczenia (miejsca przyjazdu)¹. Traktowana jest jako zjawisko wieloaspektowe. Decyzje o jej podjęciu wynikają najczęściej z przesłanek politycznych, ekonomicznych, społecznych, religijnych, jak również rodzinnych. Wśród czynników sprzyjających migracjom należy wymienić: zróżnicowanie poziomów życia w skali całego świata mierzone wysokością płac, jak również wielkością bezrobocia; lepsze perspektywy rozwojowe oraz łatwość przemieszczania się.

Według definicji rekomendowanych przez Organizację Narodów Zjednoczonych i Unię Europejską migracje okresowe dzieli się na:

- migracje krótkookresowe – przebywanie poza granicami kraju poniżej 12 miesięcy;
- migracje długookresowe – przebywanie poza granicami kraju 12 miesięcy i dłużej².

Migracje krótkookresowe to często migracje sezonowe i migracje cyrkulacyjne, tzn. wielokrotne wyjazdy i przyjazdy w ciągu jednego roku. Zazwyczaj związane są z pracami sezonowymi w rolnictwie, usługach i budownictwie. Wśród przyczyn migracji okresowej najczęściej wymienia się: brak stałej pracy, dzielenie się miejscem pracy z innymi osobami, zamienne wyjazdy współmałżonków z powodu opieki nad dziećmi oraz wyjazdy do współmałżonka, który przebywa od kilku lat za granicą w celach zarobkowych³.

Z kolei migracje długookresowe obejmują wyjazdy na pobyt tymczasowy z myślą o powrocie do kraju. Migracje na pobyt stały, tzw. migracje definitywne, związane są z osiedleniem się na stałe⁴.

Głównym powodem migracji zarobkowych jest chęć poprawienia sytuacji materialnej i perspektywa uzyskania dobrze płatnej pracy za granicą. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego pod koniec 2010 roku czasowo poza granicami kraju przebywało 1 990 000 Polaków (dane te nie obejmują jednak migracji sezonowych). Większość z nich mieszkała w krajach europejskich

---

¹ S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Warszawa 2010, s. 17; *Migracja*, w: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1996, s. 214. Do form migracji zaliczają się: emigracja – wyjazd, imigracja – przyjazd, reemigracja – powrót z emigracji czasowej, repatriacja – powrót obywateli z obcego terytorium zorganizowany przez ich państwo. Por. E. J. Kryńska, *Migracje jako zjawisko historyczne*, w: *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, J. Nikitorowicz, D. Misiejuk (red.), Białystok 2009, s. 16.

² B. Kłós, *Migracje zarobkowe Polaków do krajów Unii Europejskiej*, „Infos” 2/2006, s. 2.

³ W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Białystok 2006, s. 91.

⁴ B. Kłós, *Migracje zarobkowe Polaków...*, dz. cyt., s. 2.

– ogółem 1 690 tys. migrantów z Polski, w tym przede wszystkim w krajach Unii Europejskiej (1 615 tys.), z czego najwięcej w Wielkiej Brytanii (ok. 560 tys.) oraz w Niemczech (455 tys.). Powyżej 100 tys. Polaków przebywało z kolei w Irlandii (125 tys.) i Holandii (108 tys.).⁵ Poza Europę, najwięcej, bo 6 % Polaków wyjeżdża do Stanów Zjednoczonych USA (przed akcesją kierunek ten wybierało ok. 14%).

Sytuacja rodzinna migrantów zarobkowych

Pomimo wielu pozytywnych skutków migracji dla Polski, wśród których najczęściej wymienia się: czasowe obniżenie stopy bezrobocia oraz poprawę warunków życia pojawiły się również niepokojące zjawiska. Jak zauważa Ewa Winnicka „wstydliwym efektem ubocznym obecnej fali migracyjnej jest osamotnienie dziesiątek tysięcy dzieci, które nie mieszczą się w planach rodziców i zostają w kraju. Ale i te wywiezione przechodzą traumę wykorzenia. Emigracja rozrywa rodzinę. Zwłaszcza taką, która wcześniej była krucha”⁶.

Rodzina jako grupa społeczna związana jest nierozzerwalnie z procesami przemian które dokonują się w społeczeństwie. Wśród czynników, które mają wpływ na wypełnianie jej funkcji można wskazać zjawiska, które pojawiły się i zaostrzyły w ostatnim okresie, między innymi: problemy w sferze warunków materialno – ekonomicznych i bytowych (sytuacja na rynku pracy – bezrobocie, ubóstwo) oraz różnego rodzaju zjawiska określane mianem patologii (alkoholizm, narkomania, przemoc w rodzinie). Ważnym czynnikiem mającym wpływ na wypełnianie funkcji rodziny jest również osłabienie więzi pomiędzy członkami rodziny oraz zmiany w jej strukturze⁷.

Z tymi ostatnimi zjawiskami mamy do czynienia także w rodzinach, w których występuje zjawisko migracji przynajmniej jednego członka rodziny⁸. Migrować może cała rodzina, rodzice lub jeden z nich. Na czas wyjazdów małżeństwo mieszka osobno i określane jest mianem małżeństwa na odległość.

Rodzina migracyjna ma zatem charakter rodziny niepełnej, w której rodzic lub opiekun wyjeżdża czasowo w celach zarobkowych. Jest ona niepełna w momencie

---

⁵ GUS oszacował ilu Polaków mieszka za granicą, http://pomocspoleczna.ngo.pl/x/699176?site_id=611 [dostęp 11.10.2013 r.].

⁶ E. Winnicka, *Eurosieroty*, „Polityka” nr 46(2629) z dnia 17 listopada 2007 r., s. 34.

⁷ J. Matejek, *Obszary zagrożeń funkcji współczesnej rodziny – wybrane aspekty wsparcia instytucjonalnego dziecka i rodziny*, w: *Zagrożenia współczesnej rodziny*, E. Lisowska (red.), Kielce 2008, s. 37.

⁸ Zob. B. Stańkowski, *Zarobkowe migracje rodziców za granicę*, „Ruch Pedagogiczny” 2006, nr 1–2, s. 53–64.

nieobecności rodzica-migranta (nie zaś – jak ma to miejsce w przypadku rodziny rozbitej – niepełna jako „ostateczna” struktura). Rodzina migracyjna może przejść w typ rodziny rozbitej w chwili, gdy brak jednego z małżonków będzie następstwem rozwodu, bądź też porzucenia rodziny, ze względu na separację, niepowroty z zagranicy. Wówczas dzieci są pod opieką jednego z rodziców, mając możliwość kontaktu z drugim rodzicem⁹.

Wioletta Danilewicz wyróżnia typy rodzin ze względu na nieobecność rodziców. Klasyfikacja ta przedstawia się następująco:

- rodziny czasowo niepełne z powodu zarobkowego pobytu jednego rodzica za granicą;
- rodziny czasowo niepełne z powodu zarobkowego pobytu obojga rodziców za granicą równocześnie;
- rodziny czasowo niepełne z powodu zamiennych wyjazdów za granicę obojga rodziców;
- rodziny stale niepełne przed wyjazdem rodzica za granicę;
- rodziny stale niepełne na skutek rozwodu lub porzucenia w trakcie migracji zagranicznej¹⁰.

Inna kategorię rodzin tworzą te, które zostały rozłączone z powodu wyjazdu obojga rodziców. W tym przypadku można wyróżnić następujące typy rodzin:

- oboje rodzice razem przebywają za granicą w tym samym czasie i miejscu;
- oboje rodzice przebywają za granicą w tym samym czasie, ale w różnych miejscach;
- jeden małżonek długotrwale przebywa za granicą, a drugi migruje w celach zarobkowych w miarę pojawiania się ofert pracy (zwykle są to zastępstwa na krótki czas);
- jeden małżonek pracuje za granicą przez określony czas, wraca, a wyjeżdża drugi¹¹.

Najczęściej spotykaną sytuacją w rodzinach migracyjnych jest ta, w której wyjeżdża jeden rodzic (opiekun). Zazwyczaj „za chlebem” migruje ojciec rodziny, matka zaś pozostaje w domu i sprawuje opiekę nad dziećmi. Innym elementem warunkującym to, który z rodziców migruje jest wiek dzieci. Jak zauważa Stanisław Kozak mężczyzna ma większą łatwość w zapoznawaniu się z kulturą,

⁹ S. Kawula, *Kluczowe terminy pedagogiki rodziny*, w: *Pedagogika rodziny*, S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke (red.), Toruń 1998, s. 327.

¹⁰ W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych...*, dz. cyt., s. 99–100.

¹¹ Tamże.

językiem i obyczajami kraju, do którego migruje. Ponadto łatwo mu znaleźć lepiej płatną pracę¹².

Biorąc pod uwagę wyjazdy trwające powyżej dwóch tygodni, przeciętny udział w nich ojców wynosi ok. 73%. W przypadku wyjazdów trwających powyżej dwóch miesięcy odsetek ten wzrasta mniej więcej o jeden punkt procentowy. Ojcowie migrują częściej i na dłużej. Po uwzględnieniu migracji sezonowych (poniżej dwóch miesięcy) średnia trwania pobytu za granicą dla mężczyzn wynosi około 7, natomiast dla kobiet 5 miesięcy. Ponadto szacuje się, że w ciągu ostatnich trzech lat na czasową migrację zdecydowała się matka mniej więcej co dwudziestego i ojciec co dziesiątego ucznia. Przy uwzględnieniu wyjazdów sezonowych należy stwierdzić, że okresowej rozłąki z przynajmniej jednym rodzicem doświadczyło między 26 a 29% uczniów w przedziale wiekowym 9–18 lat¹³.

Migracje zarobkowe a eurosieroctwo

Po masowych migracjach za granicę w celach zarobkowych zaczął pojawiać się poważny problem społeczny dotyczący dzieci migrantów. W sposób szczególny zainteresowano się ich sytuacją w rodzinach. Dzieci migrantów zaczęto nazywać eurosierotami, zaś samo zjawisko eurosieroctwem.

Eurosieroctwo stanowi jeden z rodzajów sieroctwa społecznego, postrzegane jako „zjawisko braku opieki rodzicielskiej, wynikające przede wszystkim z zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny: braku troski o dziecko, przestępczości i demoralizacji rodziców, alkoholizmu i poważnych błędów wychowawczych, a także pogarszających się warunków materialnych, bezdomności, trudnej sytuacji rodzin bezrobotnych, wielodzietnych, niepełnych, samotnych matek, dezintegracji rodziny w sferze kontaktów interpersonalnych i więzi emocjonalnej. Biorąc pod uwagę częstotliwość kontaktów rodziców z dziećmi wyróżnia się trzy stopnie sieroctwa. Stopień najwyższy to całkowite opuszczenie dziecka przez rodziców, pozbawienie go wszelkich kontaktów z nimi. Średni stopień sieroctwa społecznego obejmuje dzieci, których kontakty z rodzicami nie zostały całkowicie przerwane, są one jednak rzadkie, niesystematyczne, a co za tym idzie niewystarczające. Najniższy stopień sieroctwa społecznego zachodzi wówczas, gdy rodzice kontaktują się z dzieckiem często, jednakże na co dzień nie ingerują w jego życie

¹² S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce...*, dz. cyt., s. 97.

¹³ Zob. B. Walczak, *Migracje rodzicielskie*, „Zeszyty Metodyczne”, cz. 8: *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*, E. Kozdrowicz, B. Walczak (red.), Warszawa 2008, s. 10–14.

i wychowanie¹⁴. Eurosieroctwo jest specyficznym rodzajem porzucenia dziecka, odmiennym w porównaniu z dziećmi opuszczonymi przez rodziców z marginesu społecznego. Dzieci emigrantów zarobkowych przed wyjazdem rodziców często były przez nich otaczane troskliwą opieką.

Według Ministerstwa Edukacji Narodowej przez eurosieroctwo należy rozumieć „sytuację, w której emigracja zarobkowa rodziców/rodzica powoduje zaburzenie podstawowych funkcji rodziny, takich jak zapewnienie ciągłości procesu socjalizacji, wsparcia emocjonalnego dziecka i transmisji kulturowej”¹⁵.

Socjalizacja, podobnie jak wychowanie jest procesem, którego nie można go przerwać, czy wstrzymać na czas wyjazdu. Dziecko nieustannie potrzebuje wzorców osobowych ojca i matki, by w ten sposób przygotowywać do pełnienia ról społecznych. Dlatego też dłuższa nieobecność w domu jednego z rodziców może mieć negatywny wpływ na proces socjalizacyjno-wychowawczy dzieci poprzez trudności w uczeniu się społecznych form życia, czy też w nawiązywaniu prawidłowych relacji interpersonalnych. W rodzinie migracyjnej zostaje też zaburzona funkcja wsparcia emocjonalnego. Długie, czy częste rozłąki uniemożliwiają zaspokojenie potrzeb seksualnych małżonków, potrzeby bliskości i wsparcia. Rodzi się więc potencjalne ryzyko zdrad, a w konsekwencji oddalenia się, czy nawet rozbicia małżeństwa. Ponadto rodzic nie jest w stanie zapewnić dziecku wsparcia emocjonalnego, które może ono uzyskać głównie codzienną troską o potrzeby uczuciowe dziecka.

Konsekwencje eurosieroctwa dla rodziny

Zdaniem Lidii Pawelec – biorąc pod uwagę długość rozłąki – czasowi nieobecności rodziców można nadać pewne umowne „przedziały czasowe” pod kątem ich wpływu na dziecko. Prezentują się one następująco:

1. Nieobecność rodzica do dwóch miesięcy: nieznaczące efekty dla rozwoju dziecka.
2. Nieobecność od dwóch do sześciu miesięcy: niewielki wpływa na proces socjalizacji. Brak zaburzenia struktury ról w rodzinie, możliwość nieznacznego osłabienie więzi pomiędzy rodzicem a dzieckiem.

---

¹⁴ A. Grudziński, *Sieroctwo społeczne*, w: *Pracownik socjalny wobec wyzwań współczesności*, T. W. Gierat, E. Kucharska, A. Grudziński (red.), Kraków 2012, s. 379.

¹⁵ M. Łoskot, *Eurosieroctwo. Przyczyna zaburzonego zachowania dzieci i młodzieży*, „Głos Pedagogiczny” nr 04/2008, s. 29.

3. Nieobecność od sześciu miesięcy do roku: w zależności od wieku dziecka istnieje możliwość istotnego wpływu na socjalizację, zwłaszcza poprzez przejście kulturowej roli rodzica migranta przez rodzica pozostającego w domu, może pojawić się także wyraźne zaburzenie więzi, a nawet możliwość wystąpienia traumatyzującego efektu odrzucenia.
4. Nieobecność powyżej roku: znacząca restrukturyzacja rodziny i relacji z otoczeniem społecznym, przejście funkcji przez rodzica pozostającego w domu, znaczące zaburzenie więzi, co daje w efekcie wysoce prawdopodobny efekt odrzucenia u dziecka¹⁶.

Jak łatwo zauważyć nieobecność rodzica w okresie do pół roku nie powoduje zniszczenia więzi w rodzinie. Z każdą trwającą dłużej nieobecnością mogą wiązać się negatywne konsekwencje, zależne: od tego czy jedno, czy dwoje rodziców przebywa za granicą; od wieku pozostawionego dziecka; częstotliwości i formy kontaktów. Zalicza się do nich: występowanie problemów rodzinnych i osobistych; brak więzi rodzinnej, która wspomaga poprawny rozwój moralno-społeczny dzieci, zbyt obciążanie obowiązkami opiekuńczo-wychowawczymi jednego z rodziców; formalny lub nieformalny rozpad rodzin (porzucanie).

Ogólnie rzecz biorąc wśród następstw opuszczenia doświadczanego przez dziecko, wyróżnić można konsekwencje psychologiczne (dotyczą trudności powstających w obszarze poczucia własnej przynależności, poczucia bezpieczeństwa w relacjach, braku poczucia bliskości) oraz pedagogiczne, (np. pogorszenie wyników w nauce, trudności z zachowaniem dostosowanym do zasad funkcjonowania w społeczeństwie, np. kradzieże, uzależnienia)¹⁷.

Dzieci dotknięte eurosieroctwem prezentują trudności natury emocjonalnej oraz patologizację zachowania zbliżoną do dzieci przejawiających zaburzenia więzi, mogą czuć się gorsze od rówieśników, doświadczać żalu i zazdrości. Można też zaobserwować doświadczanie braku poczucia bezpieczeństwa oraz osamotnienia, nadwrażliwości, nadpobudliwości, agresji, nieopanowania, nieufności, brak wiary we własne możliwości, nieśmiałości i apatii. Wśród dzieci migrantów zwiększone jest ryzyko wystąpienia demoralizacji. Dzieci te mogą prezentować większą trudność w ocenie właściwości i moralności zachowań prezentowanych przez członków grupy, przy tym widoczna jest łatwość we wchodzeniu w grupę

---

¹⁶ L. Pawelec, *Eurosieroctwo współczesnym problemem społecznym*, „Pedagogika Rodziny” nr 1(1)/2011, s. 122–123.

¹⁷ M. Nowak, A. Gawęda, M. Janas-Kozik, *Zjawisko eurosieroctwa a kierunki pracy terapeutycznej i leczenia psychiatrycznego – prezentacja przypadku*, „Psychiatria Polska” 2012, tom XLVI, nr 2, s. 296.

rówieśniczą w celu uzyskania poczucia przynależności i bezpieczeństwa. Często jest także symulowanie dolegliwości somatycznych. Wiąże się to z tym, iż zdaniem 70% dzieci, choroba powoduje zwiększenie bliskości emocjonalnej oraz zmianę decyzji rodzica wobec wyjazdu. Dzieci dostrzegają korzyści z prezentowanych objawów somatycznych w postaci opieki, troski i dostępności kontaktu, co stwarza ryzyko utrwalenia tego mechanizmu, mogącego powodować występowanie zaburzeń psychosomatycznych¹⁸.

Wśród dzieci migrantów zauważalne jest także obniżenie motywacji do nauki pogorszenie się ocen i braku prac domowych a także obniżenie frekwencji, nieusprawiedliwione nieobecności na zajęciach, wagiary. Oprócz tego pojawia się skłonność do:

- nieusprawiedliwionych nieobecności wśród uczniów w przedziale wiekowym 14–18 lat w przypadku migracji obydwójga rodziców. Można traktować to jako sygnał zagrożenia poważniejszymi zaburzeniami w karierze edukacyjnej;
- uczestniczenia w bójkach wśród uczniów w niższych przedziałach wiekowych¹⁹.

Istotą działań niwelujących skutki eurosieroctwa powinno być dążenie do zrozumienia przez dziecko zaistniałej sytuacji i tego, że wyjazd rodzica/rodziców nie oznacza porzucenia go. Dziecko powinno wiedzieć jak długo będzie trwała rozłąka, czy decyzja o wyjeździe była podjęta wspólnie, czy wyjazd będzie spełniał oczekiwania rodziny. Powinno się także zadbać o regularne kontakty rodzica/rodziców z dzieckiem.

Bardzo ważna wydaje się być także współpraca rodziny ze szkołą, chociażby poprzez angażowanie dziecka w zajęcia pozalekcyjne oraz współdziałanie z instytucjami pozaszkolnymi, takimi jak: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, Sąd Rodzinny, czy Kuratorzy Sądowi w celu łagodzenia negatywnych skutków migracji zarobkowej. Również udzielanie wsparcia psychologicznego dziecku niejednokrotnie może być konieczne i nieodzowne.

---

¹⁸ Zob. tamże, s. 297–299.

¹⁹ Zob. B. Walczak, *Migracje rodzicielskie...*, dz. cyt., s. 18.

Literatura przedmiotu

- Danilewicz W., *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Białystok 2006.
- Grudziński A., *Sieroctwo społeczne*, w: *Pracownik socjalny wobec wyzwań współczesności*, T. W. Gierat, E. Kucharska, A. Grudziński (red.), Kraków 2012.
- GUS oszacował ilu Polaków mieszka za granicą, http://pomocspoleczna.ngo.pl/x/699176?site_id=611 [dostęp 11.10.2013 r.].
- Kawula S., *Kluczowe terminy pedagogiki rodziny*, w: *Pedagogika rodziny*, S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke (red.), Toruń 1998
- Kłós B., *Migracje zarobkowe Polaków do krajów Unii Europejskiej*, „Infos” 2/2006.
- Kozak S., *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Warszawa 2010.
- Kryńska E. J., *Migracje jako zjawisko historyczne*, w: *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, J. Nikitorowicz, D. Misiejuk (red.), Białystok 2009.
- Łoskot M., *Eurosieroctwo. Przyczyna zaburzonego zachowania dzieci i młodzieży*, „Głos Pedagogiczny” nr 04/2008.
- Matejek J., *Obszary zagrożeń funkcji współczesnej rodziny – wybrane aspekty wsparcia instytucjonalnego dziecka i rodziny*, w: *Zagrożenia współczesnej rodziny*, E. Lisowska (red.), Kielce 2008.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1996.
- Pawelec L., *Eurosieroctwo współczesnym problemem społecznym*, „Pedagogika Rodziny” nr 1(1)/2011.
- Nowak M., Gawęda A., Janas-Kozik M., *Zjawisko eurosieroctwa a kierunki pracy terapeutycznej i leczenia psychiatrycznego – prezentacja przypadku*, „Psychiatria Polska” 2012, tom XLVI, numer 2.
- Stańkowski B., *Zarobkowe migracje rodziców za granicę*, „Ruch Pedagogiczny” 2006, nr 1–2.
- Walczak B., *Migracje rodzicielskie*, „Zeszyty Metodyczne”, cz. 8: *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*, E. Kozdrowicz, B. Walczak (red.), Warszawa 2008.
- Winnicka E., *Eurosieroty*, „Polityka” nr 46(2629) z dnia 17 listopada 2007.